

El moviment anarquista català i la francmaçoneria a l'últim terç del segle XIX. Anselmo Lorenzo i la lògia Hijos del Trabajo*

per Enric Olivé i Serret

Si convenim a considerar el moviment anarquista com a fenomen social de caràcter heterodox —respecte, és clar, al *status* social vigent a cada moment històric—, és fàcil comprendre l'atracció que pugui produir-se entre l'anarquisme i tot un ampli ventall «d'ideologies» —també heterodoxes—, com ara l'espiritisme, el laïcisme, el lliure pensament o la francmaçoneria.

Aquesta «atracció» entre moviments heterodoxos és més intensa quan aquests moviments manquen d'un cos doctrinari perfectament elaborat. Aquest és el cas, precisament, de l'anarquisme, que per la seva pròpia idiosincràsia i com a conseqüència de les seves bases ideològiques manca d'aquest cos doctrinal únic i tancat. Ans el contrari, la importància social i ideològica de l'anarquisme —i també la seva debilitat— resideix en la seva àmplia capacitat a acceptar qualsevol heterodòxia social.

D'altra banda, sembla obvi que aquesta capacitat d'acceptació augmenta en el si de l'anarquisme en relació directa amb la crisi del moviment, ja sigui per causes exteriors (repressió governamental) o internes (crisis ideològiques, tan freqüents en un moviment mancat d'una rígida direcció).

Aquests dos elements expliquen —crec jo—, almenys en part, i com intentaré demostrar, les fortes relacions existents entre anarquisme i francmaçoneria, a Catalunya, entre el 1883 i el 1893.

Efectivament, es pot observar com entre aquests anys es donen els elements a què m'he referit. És a dir, crisi ideològica i lluita interna, explicitada en la divisió entre anarco-sindicalistes i nihilistes, entre collectvistes i comunistes, desintegració de l'AIT (1881) i recerca d'una alternativa a aquesta (FTRE).

Però alhora són anys difícils per al moviment llibertari —i obrer en general— com a conseqüència de la repressió exercida per l'aparell estatal. Són ben conegudes tant la ceguesa governamental com la patronal, i també l'existència del Congrés de Londres del 1881 i les seves resolucions respecte a la utilització de la «propaganda pel fet». Malgrat tot, no estan perfectament definits els fils de la trama terrorista que atemptà a finals de segle, com l'intent d'assassinat de Martínez de Campos, de la bomba del Liceu o la bomba del carrer dels Canvis

* Una versió d'aquest article fou presentada al I Simposium de Metodologia Aplicada a la Historia de la Masoneria Española, celebrat a Saragossa, el juny de 1983.

Nous. Allò que és clar és la repressió indiscriminada exercida sobre el conjunt del moviment anarquista arran d'aquests atemptats.

En aquest context és on cal investigar les relacions entre anarquisme i francmaçoneria.

Ja a finals del 1928 Max Nettlau afirmava: «*La participation d'un nombre de militants anarchistes dans ces loges fut une chose très réelle pour Barcelone à partir de 1886, l'année qui suivit la mort d'Alphonse XII, quand il y eut tant de regroupements de partis; elle a dû désorienter ceux qui avaient eu foi dans l'indépendance politique absolue de ces militants.*»¹

D'altra banda, sembla evident que no tots els anarquistes comprenien i acceptaven aquestes vinculacions (anarquisme/francmaçoneria, anarquisme/lliure pensament, etc.), qualificades de burgeses —com veurem més endavant— per alguns sectors. Encara així, crec que des de la perspectiva històrica cal observar-les com un esforç llibertari per relacionar-se amb altres moviments «progressistes» i integrar-se a la societat catalana: «*On comprend que ce droit de cité, que l'anarchisme de propagande avait acquis, à un certain degré dans le milieu avancé a Catalogne et qui aurait pu être la base d'un large expansion des idées, effaroucha les rigoristes et ne fut pas apprécié à distance par ceux qui étaient, dans leur isolement, heureux et fiers de cet isolement. Cela a dû nourrir la détermination de quelques hommes et groupes d'action, les rancunes des communistes qui y ont vu la dernière expansion du collectivisme ou de l'anarchisme tolérant, "sans adjectif", et ce ne devait pas non plus donner satisfactions aux militants d'organisation et d'action ouvrière collective. Il était fatal qu'à ces années relativement paisibles de 1886 à 1891 suivent les années de violence, à partir de 1892-93.*»²

A partir d'aquestes relacions s'estructurà una certa influència llibertària en els sectors més intellectualitzats de la societat catalana. És cert que en moltes ocasions la influència fou una mica frívola, però en tot cas havia servit per habitar-los a la «normalitat» del pensament llibertari. Cal destacar —com he definit en un altre lloc—³ el paper de traductor d'un cert catalanisme popular que l'anarquisme començaria a assumir a partir de les darreres dècades del segle XIX. Traducció que només es veuria enfosquida per l'aportació de Valentí Almirall, que, d'altra banda, també fou influït per un cert proudonianisme.

Tipògrafs, anarquistes, francmaçons i lliurepensadors

No és ni podria ser objecte d'aquest breu article intentar relacionar en tota la seva complexitat les connexions entre el moviment anarquista català i la francmaçoneria, però sí que intentarem donar alguns punts de referència que posteriors investigacions hauran d'aprofundir.

És difícil precisar el moment en què militants internacionalistes —més tard aliancistes o, més concretament, anarquistes bakuninistes— entraren a formar part de la francmaçoneria o s'hi interessaren. Malgrat tot, creiem que aquesta

1. Max NETTLAU, *La Première Internationale en Espagne* (Dordrecht 1969), ps. 515-516.

2. *Ibid.*, p. 519.

3. E. OLIVÉ SERRET, *Catalanisme i anarquisme*, «Mayurqa», 18 (1978-79).

incorporació es produí no abans de la dècada dels vuitanta. O el que és el mateix: abans del 1880 degueren ser escassos els militants internacionalistes que fossin alhora francmaçons.

Això coincidiria amb el que hem apuntat anteriorment, això és, que la vinculació anarquista amb la maçoneria coincideix amb la crisi del moviment obrer català —i del moviment anarquista en particular—, alhora que observem la mateixa vinculació amb altres grups «heterodoxos» ja mencionats. Cal fer notar que no degué ser aliè a aquestes vinculacions el caràcter fortament anticlerical del moviment obrer d'aquests anys, d'altra banda certament comprensible per la clara relació entre Església i patronal, anticlericalisme que impregnaria una bona part de l'obrerisme i les seves elaboracions teòriques, ben patents en obres com la col·lectiva (Farga Pellicer, Lorenzo, Pellicer Paraire, Llunes, etc.) de Justo Pastor de Pellico *Historia liberal del siglo XIX*.⁴

Però, certament, allò que realment marcaria l'inici de l'obertura de l'anarquisme cap a altres organitzacions —que també es capficaven en la recerca d'una societat «diferent»— seria el tomb que al moviment internacionalista imposaria el grup barceloní.⁵

Tal com relata Termes, una bona part dels anarquistes de Barcelona es posaren al costat dels qui estaven decidits a fer confluir els camins de l'anarquisme i de l'obrerisme. L'anarco-sindicalisme, encara que no sigui exacte emprar aquesta terminologia, que no entrà a Espanya fins el 1904, com he intentat demostrar en una altra part,⁶ fugia de la via violenta i insurreccionalista preconitzada pel Congrés de Londres i que a Catalunya fou defensada per García Viñas i potser també per Lorenzo. La nova via —truncada ràpidament per la ceguesa patronal i de l'administració— obria el camí de la doble militància anarquista, no només amb el moviment obrer —d'altra banda, mai tancada—, sinó amb els francmaçons i els lliurepensadors.

En aquest sentit, les evocacions de Palmiro de Lidia (Adrián del Valle), publicades el 1927 a «La Revista Blanca» són clarificadores.⁷ S'hi posa de manifest com en societats lliurepensadores com La Luz es reunien gent tan dispar —però tots vinculats al moviment obrer i a l'anarquisme—, com Gaspar Sentión, Tarrida del Marmol, Cristobal Litrán, Torrents Ros, Llunas y Pujals, Fraga Pellicer o Anselmo Lorenzo. I continua Del Valle: «*Elementos de distinta procedencia nutrian las filas del librepensamiento: espiritistas, espiritualistas, positivistas, materialistas, ateos, en cuanto a criterio filosófico; republicanos, socialistas y anarquistas en cuanto al político; socialistas y anarquistas eran generalmente ateos, y aunque de hecho librepensadores se preocupaban preferentemente del aspecto social de sus doctrinas. De ahí que en los centros librepensadores predominara el elemento republicano por un lado y el espiritista por otro.*»⁸

Com pot observar-se, entre els asidus a La Luz es troben tot el grup de la

4. Justo PASTOR DE PELLICO, *Garibaldi. Historia liberal del siglo XIX* (Barcelona 1882). Vegeu especialment el vol. II, ps. 1683 i ss.

5. Josep TERMES, *Anarquismo y sindicalismo en España* (Barcelona 1972), ps. 274-275.

6. E. OLIVÉ SERRET, *El moviment anarquista català i l'obrerisme* (Universitat Autònoma de Barcelona 1977).

7. Palmiro de LIDIA, *Evocando el pasado (1886-1891)*, «La Revista Blanca», vol. I (15-VII-1927 a 15-IX-1927).

8. *Ibid.*, vol. II, p. 138.

Tipografia La Academia. Efectivament, la cristallització d'aquesta obertura anarquista a societats lliure pensadores o francmaçoniques es degué produir a través de les relacions entre el grup de La Academia, amb destacats francmaçons liberals i defensors de la causa obrerista, com Rossend Arús i Arderiu.⁹ Sense que això impliqui una relació de causa-efecte, entre La Academia, francmaçoneria i obrerisme, perquè aquestes relacions són —com veiem— fruit de multitud de factors.

La Academia fou un taller tipogràfic del liberal Evaristo Ullastres.¹⁰ Fundada cap al 1877-78, donava feina a uns 60 obrers, entre els quals es trobaven tot el grup anteriorment mencionat: Farga Pellicer, Pellicer Peraire (cosí de l'anterior), A. Lorenzo, Lluнас i Pujals, etc. De tots ells, almenys Pellicer i Lorenzo foren francmaçons, mentre que Lluнас —de qui no tenim constància documental com a francmaçó— tingué un paper molt important en les relacions dels anarquistes i altres moviments, com lliurepensadors i francmaçons, especialment a través de la revista que dirigia, «La Tramontana» —que, d'altra banda, resulta força interessant per a l'estudi de les relacions entre anarquistes i catalanistes.

A La Academia es publicarien llibres fonamentals per conèixer el moviment obrer català d'aquests anys com la ja mencionada *Historia liberal del siglo XIX*, tots els pamflets escrits per Lluнас i revistes com «Acracia» o «La Tramontana».

Després de la mort d'Ullastres, l'octubre de 1886, La Academia entraria en una espiral de problemes econòmics que l'obligaria a tancar definitivament el 1892.

Com he dit, el grup format entorn de La Academia, i més concretament al voltant de Lluнас i La Tramontana tingué un paper decisiu en l'intent de proclamar la compatibilitat entre l'anarquisme i la francmaçoneria, entre el laïcisme militant, el lliure pensament i l'acràcia, i fins i tot entre catalanisme i moviment llibertari.

Efectivament, així degué ser, ja que el 1889 esclata una viva polèmica en el si del moviment anarquista sobre la necessitat o la impossibilitat de ser al mateix temps francmaçó i anarquista.¹¹

A les manifestacions en contra d'aquesta contemporaneïtzació, «La Tramontana» respondrà amb un breu article signat per «Un anarquista, M.·M.·.» (Mestre Francmaçó):

«Acostúman certs periòdichs obrers, quan combaten algunas ideas de sos colegas y sempre que tenen oportunitat, insinuar lo fet de que son contrincant o contrincants són masons, és a dir, associan a la censura la qualitat masònica del adversari.

»No entrarem en aquest moment a defensar la masoneria contra aquestos

9. Per a Rosendo Arús, cf. M. Carmen ILLA MUNNÉ, *La Biblioteca Arús de Barcelona*, «Boletín de la Asociación Nacional de Archiveros, Bibliotecarios, Arqueólogos y Documentalistas», xxx (1980), 4, ps. 521-536.

10. Cf. M. NETTLAU, *op. cit.*, p. 396, i «La Tramontana», núm. 564 (20-v-1892), p. 2. Amb la desaparició de La Academia el 1892, «La Tramontana» passa a imprimir-se a la Tipografia de L'Avenç (cf. «La Tramontana», núm. 575, 5-viii-93, p. 3).

11. Efectivament, a «La Solidaridad», de Sevilla, núm. 52 (5-ix-89), a la secció de «Remitidos» i signat a Sants, el 15 d'agost de 1889, hi llegim un dur atac contra Lorenzo pel fet de pertànyer a la francmaçoneria. Dec aquesta referència a Teresa Abelló, becària al IISGA.

atachs insidiosos; volem solzament defensar lo dret que té l'individu a ésser masó si aixís li plau o li dictan sa consciència y sa voluntat.

»Com a anarquistas reivindicuem principalment aquest dret. (...)

»En virtut, donchs, de nostre incontestable dret, som masons, y creyem que'l que a aquest dret oposa dificultats ab un procediment calumniós és un autoritari que també usaria de la força si la tingués a sa disposició. (...)

»Som anarquistas per convicció y masons perquè, després de cumplir nostres debers revolucionaris, volem aprofitar además las energias masònicas.

»Tal vegada se'ns diga que incurrim en contradicció i lo qui ho digui que ho probi, que no ho provarà, y podria succehir que allevoras demostréssim a algun contradictor que mentres ell s'entregava a la ociositat, al recreo o al oci nosaltres empleàvam lo temps en fer respectar l'anarquia y las aspiracions proletàries davant de personas ilustradas a las que d'enemichs o indiferents tornem en simpàtics o admiradors.»¹²

Certament, les dificultats a contemporaneïtzar anarquisme i francmaçoneria semblen òbvies si convenim a definir —com fa Woodcock— el moviment anarquista com una actitud permanent de condemna de la societat, «*aun cuando esta condena pueda proceder de una concepción individualista de la naturaleza del hombre. Su método es siempre el de la rebelión social, sea violenta o no*».¹³ Mentrestant, la francmaçoneria crítica, però no condemna la societat. Com podia condemnar un sistema una associació que tenia entre els seus membres destacats polítics, industrials, propietaris, funcionaris, etc.?

En qualsevol cas, és cert que la francmaçoneria exercí un fort poder d'atracció entre destacats elements àcrates, com els del grup de La Academia. I encara que en algun cas pugués tractar-se de la recerca de noves relacions d'amistat que proporcionessin un lloc de treball, o que en altres l'atracció se circumscrivís al caràcter ritual i secret —que enllaçaria amb un cert nihilisme sempre present a l'anarquisme peninsular—, tot això no explica de manera clara l'existència d'anarquistes en el si d'una societat que no deixava de tenir fins reformistes, com la francmaçoneria.

Hi ha, amb tot, un element puntual que ajudaria, sens dubte, i sense oblidar els problemes interns del moviment anarquista, a possibilitar l'entrada d'anarquistes-obreristes a la francmaçoneria. Em refereixo al tomb liberal que aquesta experimentà des que Morayta es féu càrrec del Gran Oriente.¹⁴

Ho indica bé un article de «La Tramontana» amb motiu d'una querella criminal interposada per Morayta contra dos capellans carlins de Castelló de la Plana que havien acusat la francmaçoneria d'incitar a l'assassinat:

«En la Audiència de Castelló s'ha vist una prova del inmens progrés realitzat a Espanya d'ensà de la revolució de setembre. (...)

»Entre'ls impertinents atachs que la masoneria ha sofert últimament, se distingeixen los de un periòdich catòlich carlí de Castelló la Plana, titulat "La Verdad", que sense cap fonament, sense la més petita prova, gosà afirmar que "la masoneria és una societat perversa que se serveix del punyal y del veneno, se-

12. *La preocupació anti-masònica*, «La Tramontana», núm. 421 (5-VII-1889), p. 2.

13. G. WOODCOCK, *El anarquismo* (Barcelona 1979), p. 11.

14. Cf. JOSÉ A. FERRER BENILELI, *Masonería española contemporánea*, vol. II (Madrid 1980), especialment ps. 13 i ss.

gons convé a sos depravats instints, y que l'assassinat de García Vao havia sigut perpetrat per la masoneria”.

»Per sort, entre'ls vàrios centres masònics d'Espanya se troba lo Gran Orient Espanyol, important federació masònica que promet anular la vella y anticuada masoneria espanyola y formar una inmensa agrupació en la qual formin un respectable exèrcit lliberal y progressiu tots los masons espanyols.»¹⁵

Ens manquen, sense dubte, més elements per definir les relacions anarquisme/francmaçoneria, però algunes notes extretes de «La Tramontana» semblen indicatives.

Pel gener de 1890 Llunas insereix a la seva revista una gasetilla en la mort de J. Planas (potser un dels signants de la crida *A los obreros de Cataluña* del 1868, juntament amb Farga i Pellicer i 28 representants més de societats obreres). Hom pot llegir-hi:

«Tenim lo sentiment d'anunciar la mort de nostre amich lo conseqüent socialista i lliurepensador [*sic*] Jaume Planas Prat.

»Antich internacional e individuo de la Aliansa de de Democràcia Socialista y en la actualitat [*sic*] membre de la francmasoneria, en què arribà a obtenir lo grau 33..., sempre's distingí per son amor a la llibertat y a las reivindicacions proletàries mereixent per sa sinceritat y la franquesa e ingenuïtat de son càrter la estimació del extens círcol de sas relacions y amichs.»¹⁶

Com hom pot observar, la definició socialista (anarquista) apareix junta-ment amb la de lliurepensador, fet que enllaça amb allò ja dit anteriorment de les íntimes relacions entre ambdós moviments.

És a dir, calia aproximar-se, obrir-se, per la via de la incorporació, a tota via intel·lectual o organitzativa que —considerada heterodoxa— pogués servir per fer perillar la *norma*, el *status* social, encara que només fos per la via d'una tímida crítica.

En aquesta línia se situava Llunas i Pujals en el seu intent d'aproximar lliurepensadors i Corporaciones Obreras de Cataluña, majoritàriament influïdes per l'anarquisme.

En ocasió del quart centenari de la descoberta d'Amèrica, que per cert induí «La Tramontana» a fer un número extraordinari de la màxima ingenuïtat i del més elevat conservadorisme històric, s'havia de celebrar un Congrés Mundial de Lliurepensadors, a Madrid, l'octubre de 1892.

Per aquest motiu, una sèrie de grups catalans de força heterogeneïtat, des del cercle lliurepensador La Luz, referenciat per A. del Valle,¹⁷ fins a grups anarquistes, un parell d'escoles laiques i, és clar, «La Tramontana»,¹⁸ que sen-

15. *La masoneria a Castelló*, «La Tramontana», núm. 486 (21-xi-1890), p. 2.

16. «La Tramontana», núm. 448 (10-i-1890), p. 3. Es tracta, potser, d'un dels signants, amb Farga Pellicer i altres 28 representants de societats obreres, de la crida *A los obreros de Cataluña*, del 1868 (cf. J. TERMES, *op. cit.*, p. 31, n. 31).

17. Palmiro de LIDIA, *op. cit.*, ps. 116-117.

18. Signaven la primera convocatòria el Círculo Librepensador La Luz, Sociedad Laica Gutenberg, Grupo Garibaldi de Sants, Colegio Laico Colón, Grupo Garibaldi de Terrassa, Academia Libre de Barcelona i La Tramuntana («La Tramontana», 5-viii-92).

Quatre anys abans, també impulsat per la francmaçoneria, s'havia celebrat un congrés de la Confederación Autónoma de Amigos de la Enseñanza Laica, que tingué lloc a Barcelona el setembre de 1888. Hi assistiren la Sociedad de Obreros Tipógrafos, Ateneo Vilasanés de la Clase Obrera, Círculos Librepensadores La Luz i Garibaldi, les lògies Emancipación i

se dubte era alguna cosa més que una simple revista, feren un manifest, dirigit *A todas las corporaciones obreras de Catalunya*, en què afirmaven: «*El pueblo trabajador no debe mostrarse indiferente ante ningún acto trascendencia que con la humana libertad de relaciones [sic], creen las entidades que suscriben, altamente beneficiosa para el progreso en general y para la clase obrera en particular que el proletariado militante acuda a este Congreso de Libre-pensadores con representación propia para dar mas fuerza y arraigo a la idea nobilísima de la emancipación completa del pensamiento, seguros de que mientras este se halle supeditado a cualquier clase de tiranía ha de sernos imposible lograr la completa emancipación social a que aspiramos.*»¹⁹

El manifest sembla que tingué una bona acollida entre les societats obres catalanes, 23 de les quals es reuniren a la societat lliurepensadora La Luz per enviar representants a Madrid per tal de defensar una memòria sobre *Relaciones del librepensamiento con la cuestión social*. Reberen el mandat per redactar-la set representants obrers, entre els quals hi havia Llunas i Pujals, sense dubte l'impulsor de la reunió.²⁰ Finalment, foren ell i J. Torrents els qui signaren el manifest obrerista-lliurepensador.

Que els anarquistes hi tingueren pes específic ho prova el fet que fos un d'ells qui presidís la reunió: Gurri, company de Teresa Claramunt. Al seu costat hi havia destacats francmaçons, con Àngeles López de Ayala.²¹

La memòria, que suposem redactada bàsicament per Llunas, no deixa de ser un manifest de declaració de principis a favor de l'establiment d'estreta relació i col·laboració entre anarquisme-obrerisme i lliurepensadors-francmaçons: «*Ante la convocatoria del Congreso Universal que ha de reunirse en la capital de España, opinaron buen número de colectividades obreras de Catalunya que el proletariado militante no debía mirar con indiferencia tan magno acontecimiento, y nos pusimos de acuerdo para llevar nuestro grano de arena a esta obra, que entendemos ha de resultar altamente beneficiosa al progreso humano.*»²²

De fet, la memòria establia un programa de realitzacions obreristes en què havien d'intervenir totes les forces progressistes (francmaçons i lliurepensadors), sempre sota l'òptica anarquista: «*Determinada una abrumadora sobra de brazos por la aplicación de la ciencia a la industria y a la agricultura y al arte y al comercio y a todos los ramos de producción, esa ley de la oferta y la demanda,*

Patria, Escuelas Laicas Victor Hugo de Sant Martí de Provençals, El Porvenir de Dénia, Integral de Gràcia, Colón i Guttemberg de Barcelona, Escuela Laica de Mataró i Vilanova, Grupos Libre-pensadores Cosmopolita i Nuevo Horizonte de Vilassar de Mar i La Tramontana (cf. *Carta de la Comisión de Relaciones y Estadística*, «La Tramontana», núm. 402, 22-II-1889, p. 2; també «La Tramontana», 17-VIII-1888 i 21-IX-1888. M. NETTLAU, *op. cit.*, p. 518).

19. «La Tramontana» (5-VIII-1892).

20. Els set encarregats de redactar el document foren Masquera, Marc, Maglia, Torrents, Llunas, Hilari i Roca («La Tramontana», 26-VIII-92).

21. «La Tramontana», núm. 579 (2-IX-1892), p. 2.

El gener del mateix any Teresa Claramunt féu un míting organitzat per la Societat Autònoma de Dones de Barcelona, amb Àngeles López de Ayala i Amalia Domingo (espiritista) (cf. M. NETTLAU, *op. cit.*, p. 519).

22. J. LLUNAS i J. TORRENTS, *Relaciones del librepensamiento con la cuestión social. Al Congreso Universal de Libre-pensadores, Madrid*, «La Tramontana», núm. 583 (30-IX-1892), p. 2. Segons NETTLAU, *op. cit.*, p. 421, «Los Desheredados» (Sabadell 1882-86) havia estat una revista lliurepensadora abans de ser anarquista, de la mà de López Montenegro (1884).

aun suponiendo que algún día hubiese podido ser justa, queda hoy inservible en justicia por el desequilibrio en que el moderno maquinismo la ha puesto, provocando la abundancia de la primera condición al par que la escasez de la segunda, y dando al pacto económico de la contratación del trabajo más aún el cariz de contrato leonino por la falta de igualdad de condiciones en que está una de otra de las partes contratantes.»²³

I afegia: «Nosotros, pues, siendo librepensadores, no podemos portarnos como tales. Nos habremos despojado ya de las extravagancias religiosas; mas al escaparnos del dogma divino nos encontramos por todas partes rodeados del dogma humano, que en forma de leyes mas o menos mal intencionados nos impiden hacer uso de nuestra libertad. Y por si esto aún no bastara, se nos tiene dentro de un circulo de hierro económico altamente tiránico e insostenible, que pugnamos por romper en mil pedazos con la fuerza de la dignidad que nos prestan las ideas modernas más avanzadas del socialismo antiautoritario.»²⁴

D'altra manera, doncs, s'establia de nou el vell principi internacionalista de l'educació lliure: «Los librepensadores obreros sentimos la necesidad de abundantes escuelas, no ya solamente libres y laicas, sinó que pudieran proporcionarnos una completa enseñanza integral.»²⁵

Ensenyament integral que hauria de destruir tot dogma humà i diví: «Dios, en lo llamado divino, es la esencia del dogma que consagra lo extranatural. El principio de autoridad, en lo humano, es la esencia del dogma que sostiene todas las tiranías políticas y económicas. Verdad que el moderno espiritismo ha descalabrado muchas divinidades en los dogmas de las religiones positivas, y que las democracias van también desmoronando el dogma humano dándole moldes mas o menos liberales al principio de autoridad; mas ya ni en lo divino ni en lo humano bastan el espiritismo y las democracias: si la menor cantidad de dios es el Dios más bueno, el ateísmo es lo justo; si las democracias son tanto mas humanas cuanto menos autoritarias, la acracia es la justicia social que apeteceamos y hacia la cual por distintos puntos todos los liberales caminamos. Apoyan la primera afirmación el materialismo y las ciencias naturales; abonan la segunda la sociología y el principio de libertad.»²⁶

Crec, doncs, que queda palesa l'elaboració personal de Lluнас de la ideologia anarquista. Fet d'especial rellevància si considerem la pràctica inexistència de teòrics originals al nostre país. Així mateix, cal considerar també aquesta originalitat pel seu intent de posar en relació anarquisme i lliure pensament, que pot traduir-se fàcilment en anarquisme i francmaçoneria.

La memòria proposava, finalment, al Congrés de Lliurepensadors de Madrid, l'adopció de tres acords:

1. Tots els dogmes són «depressius» per a la dignitat humana.
2. No hi haurà lliure pensament si existeix «cualquier traba política o religiosa o económica que impida traducir liberrimamente en hechos lo que en el cerebro se haya elaborado.»
3. «Es altamente humanitario ayudar a la clase trabajadora, así manual

23. LLUNAS-TORRENTS, *art. cit.*, «La Tramontana», núm. 583 (30-ix-1892), p. 2.

24. *Ibid.*

25. *Ibid.*

26. *Ibid.*

como intelectual, a conseguir su emancipación económica, porque solo así el pensamiento puede manifestarse sin trabas de ninguna clase y resultar completamente libre.»²⁷

Sembla que, en principi, la memòria fou acceptada pel Congrés, malgrat que no fos llegida perquè la policia impedí la continuació de la trobada. Els representants dels obrers catalans proposaren aleshores celebrar un míting per poder llegir i defensar les seves tesis, però els lliurepensadors assistents al Congrés —que cal suposar més conservadors del que puguessin creure Lluanas i altres anarquistes catalans— preferiren cloure definitivament el Congrés.²⁸ Amb això s'evidencià l'enorme distància que separava anarquistes i lliurepensadors. Alguna cosa semblant succeí anys més tard, com veurem, amb la francmaçoneria. Distància que s'anà incrementant durant la dècada de 1883-93 i que acabà amb l'intent aproximatiu de Lluanas, almenys des d'una perspectiva estratègica.

Es posa això de manifest en el peculiar historial francmaçònic del destacat anarquista Anselmo Lorenzo.

La lògia Hijos del Trabajo i Anselmo Lorenzo.

La lògia Hijos del Trabajo es degué constituir a Barcelona a finals de la dècada de 1870, encara que la primera prova documental conservada a Salamanca és datada del 1880.²⁹ En aquest primer document, una carta dirigida per aquesta lògia al Gran Orient Espanyol, manifesta les dificultats per què passa: *«Nos encontramos sin templo por desaparición del que era propietaria la Logia Patria, y si bien por esta causa no abandonamos los trabajos masónicos no se hacen con la funcionalidad debida; no obstante se estan concluyendo las negociaciones y es casi seguro que en el presente mes tendremos local en uno de los centros existentes.»³⁰*

Unes dificultats que no ens sembla arriscat estendre a una bona part de les múltiples lògies catalanes.

El nom mateix donat a la lògia sembla informar ja de la seva vocació obrerista, malgrat que, com veurem, els seus components no puguin ser considerats, en majoria, com a obrers.

El 1886 la respectable lògia Hijos del Trabajo n.º 83 tenia 34 membres, 27 dels quals eren catalans, 6 espanyols i només un francès.³¹

Tres anys abans Anselmo Lorenzo hi havia ingressat. Coneixem amb exactitud l'historial maçònic de Lorenzo gràcies a una nota manuscrita d'aquest, conservada a Salamanca, escrita arran d'unes discussions en el si de la lògia, que obligaren el militant anarquista a proclamar la seva fe en l'organització

27. *Ibid.*

28. «La Tramontana», núm. 586 (21-x-1892), p. 1.

29. AHN Salamanca, secció Guerra Civil, expedient Masónico 618-A-17. Fa poc s'ha llegit a la Universitat de Barcelona una tesi de llicenciatura sobre la lògia Lealtad, a la qual pertangué Lorenzo; l'autor d'aquesta tesi és Pere Sánchez.

30. *Carta al Gran Oriente Español de la Logia Hijos del Trabajo* (AHNS, expedient 618-A-17).

31. Document amb tots els noms, edat i ofici de la lògia Hijos del Trabajo, núm. 97 de Barcelona, any 1891 (AHNS 618-A-17).

francmaçònica: «Fui iniciado en la Resp.: Log.: Hijos del Trabajo en 13 de diciembre de 1883, a la cual he pertenecido siempre, asisitendo constantemente a todas sus tenidas desde aquella fecha hasta el presente, salvo casos de enfermedad y muy contadas de ocupación profana indispensable.»³²

Coincideix, doncs, l'entrada d'A. Lorenzo a la francmaçoneria —que suposem que va ser a través de la lògia Hijos del Trabajo— amb els anys de la seva expulsió i marginació del moviment obrer català (Lorenzo havia arribat a Barcelona el 1874).³³ La seva marginació li degué suposar un dur aïllament dels ambients obreristes. Això explicaria, crec, la seva entrada a la francmaçoneria, malgrat que hi romangués quan, a partir del 1885, que ja havia ingressat a la Sociedad de Obreros Tipógrafos i a La Academia, es veié ajudat per qui, com Farga Pellicer —ànima d'«Acracia» i col·laborador de «La Tramontana»— l'havien expulsat de la FTRE. Així, cal suposar que esdevingué un aliat —parcial— de Lluнас i de Pellicer en el seu intent de contemporaneïtzar francmaçoneria i anarquisme. I dic aliat parcial, perquè, com veurem, Lluнас i Lorenzo continuaven enfrontats per causa de la incomprensió d'aquest del fet diferencial català.

Lorenzo entraria a Hijos del Trabajo precisament quan un any abans Farga recordaria això respecte a la francmaçoneria: «Expresión genuina de la clase media, en su desenvolvimiento, por su creciente poder al principio y luego por su decadencia —dice Bakounine—, la Francmasonería ha representado en cierto modo el desarrollo, el poder y la decadencia intelectual y moral de dicha clase. (...) Con las revoluciones de 1830 y 1848 en Francia, la Francmasonería acabó por completo su revolucionarismo y su misión redentora. (...)

»No golpe de mar, sino tremenda tempestad representada por el proletariado, será la que barrerá de la superficie las caducas instituciones.»³⁴

Són els anys de greus dificultats econòmiques per a Lorenzo. Ell mateix les manifesta quan el 1893 escriu, referint-se als seus anys d'«aprenent» a la lògia: «Mi madre Logia me concedió el gr.: de Comp.: libre de gastos, pagando de su tesoro los derechos del Gr.: Or.:, como una distinción especial en premio de lo que juzgó mis méritos y entusiasmo por la Ord.:.»³⁵

L'any després del seu ingrés Lorenzo és nomenat, el 18 d'octubre de 1884, representant a la Junta de Escuelas Laicas, que la francmaçoneria barcelonina patrocinava. Això prova de nou l'estreta vinculació entre el moviment lliurepensador —en el qual també hi havia destacats anarquistes, com Soledad Gustavo, que, a més, regentava una escola laica a Vilanova i la Geltrú— i la francmaçoneria.³⁶

El 1885 Lorenzo és nomenat orador adjunt i el 1886 figura en el quadre lògic com a impressor, casat i natural de Toledo, amb el grau 3er. Cal destacar que al mateix quadre lògic figura com a primer membre numerari Víctor Balaguer.³⁷

32. A la Com.: nombrada por el Gr.: Cons.: de la Or.: para informar sobre los sucesos ocurridos en la Res.: Log.: Hijos del Trabajo (AHNS 618-A-17).

33. Cf. J. TERMES, *op. cit.*, p. 274.

34. J. PASTOR DE PELLICO, *op. cit.*, ps. 2.285-2.286.

35. A la Com. (AHNS 618-A-17).

36. Cf. la nota 18.

37. AHNS, expedient 618-A-17.

A partir, doncs, del 1886 Lorenzo sembla esdevenir el principal impulsor de la lògia Hijos del Trabajo. És nomenat orador, càrrec en què continuarà fins el 1891: «*Siendo de notar que en las dos elecciones me opuse a la reelección y hube de aceptar por obediencia, en virtud de que, segun se me manifestó repetidas veces no había el h. que como yo fuera apto para la oratoria.*»³⁸

Prova també que Lorenzo era considerat un puntal de la lògia el fet que en aquests mateixos anys fos encarregat de realitzar un informe per a la francmaçoneria sobre *La propiedad y el estado*, conservat, manuscrit de la mà de Lorenzo, a l'arxiu de Salamanca.

Precisament d'aquests anys és la carta que la lògia Hijos del Trabajo escriu —presumiblement de la mà del mateix Lorenzo— als Hijos del Progreso de Madrid, la qual no ens resistim a citar pel seu caràcter feminista: «*Hijos del Trabajo quiere asociar a la mujer a la obra masónica, no para tenerla en estado de adopción y dependencia, como si fuera menor sujeta a permanente tutela, sino para elevarla a la categoría de miembro activo, reconociendo a la iniciada, al igual que a los demás hb. del . , los mismos derechos y los mismos deberes (...) y no pueden los masones del siglo XIX aceptar obreras para la construcción del edificio moral que la masonería viene construyendo através de los siglos, sin remunerarlas con el salario correspondiente.*»

I afegeix: «*La Resp. Log. Hijos del Trabajo tiene, pues, abiertas las puertas a la mujer digna, virtuosa y progresiva, y se honra contando en su Call. con la asistencia asidua de una ilustre obrera, que ostenta con todo merecimiento un alto grado masónico.*»³⁹

Ignorem el nom de la «*ilustre obrera*», perquè a la relació de membres de la lògia el 1899 no hi figura cap dona, excepte Anna Parellada, que consta com a membre honorari.

L'agost del 1887 la lògia Hijos del Trabajo imprimeix —precisament a La Academia— una carta dirigida a Miguel Morayta, «*Gran Maestre interino de la Masonería Española*». Hi firmava ja A. Lorenzo com a Gutenberg, grau 18 i orador de la lògia.⁴⁰

La carta en qüestió —que en principi no tenia cap més objectiu que el d'adherir-se a la persona de Morayta com a reformador del Gran Orient— esdevé una declaració dels principis que, segons els signants, havien de presidir l'obra francmaçònica. Cal destacar l'absència de definicions obreristes, reincidint en la problemàtica d'intentar trobar les raons profundes que motivaren líders anarquistes, com ara Lorenzo, a participar en una francmaçoneria més aviat des preocupada per la sort obrera.

La carta a Morayta explicita la funció benèfica de la francmaçoneria, la seva fe en la ciència, el progrés, en la instrucció general de la població i en les escoles laiques, la seva estima per la tolerància, etc.; però també la seva fe cega en l'autoritat, que òbviament entra en contradicció amb els principis àcrates. Cap referència, doncs, a l'alliberament de l'oprimit.

Més sorprenent resulta aquesta ommissió si considerem el fet que Lorenzo

38. Cf. la nota 35.

39. Carta datada a Barcelona el 4 de juliol de 1887 (AHNS 618-A-17).

40. *La Resp. Log. Hijos del Trabajo n.º 83 a ...Miguel Morayta... Barcelona, 1.º de agosto de 1887* (Barcelona, Imp. La Academia), 4 ps (AHNS 618-A-17).

no era un francmaçó més, sinó que, en ser orador, pertanyia a la «direcció» de la lògia. Ens ho explica així: «En los años 1889, 1890 y 1891 fui exaltado a la Veneratura, juzgando la Logia que este nombramiento era necesario para salvarla de cierta crisis que surgió a fin de 1888 por cuestiones de carácter personal, oponiendome también a las reelecciones.

»En 1892 volví a ocupar la orat.: muy en contra mi voluntad, ya que mi deseo era trabajar en las columnas, clase de trabajo de que habia disfrutado escasamente durante mi vida masónica. Al ser reelegido en el año corriente presenté mi renuncia, y la retiré en gracia de los reiterados ruegos de todos los HH.: del .:»⁴¹

Precisament, com és sobradament conegut, en aquests anys es produeixen dos fets fonamentals en la història de la francmaçoneria catalana i espanyola: la creació del Gran Orient Espanyol, de Morayta —al qual ja hem vist que s'adherí la lògia Hijos del Trabajo— i el naixement de la Gran Lògia Simbòlica Regional Catalano-Balear.⁴²

El representant d'Hijos del Trabajo a aquesta última fou Anselmo Lorenzo, fet que és sorprenent, atès el caràcter fortament «nacionalista» de la lògia creada per R. Arús i la impossibilitat, quasi malaltissa, de Lorenzo per entendre el fet diferencial català, com ell mateix ens indica: «Hay no pocos jóvenes que valdrían mucho si no hubieran nacido en Cataluña, porque refrenando su inteligencia, habrían llegado a las cumbres del ideal, sin empedernecerla con el idioma catalán, la frontera catalana, y el odio a Castilla. Muchos de estos jóvenes son anarquistas, superhombres, necios que no sirven para nada; el catalanismo los inutiliza para la vida intelectual. Hay muchos trabajadores que se llaman anarquistas por modas; muchos desequilibrados que se lo dicen y sólo son perturbadores.»⁴³

Actitud ben diferent de la de Lluçà i Pujals o la de Pellicer Peraire, i fins i tot per la sostinguda el 1894 per Hijos del Trabajo: «Respondiendo a una indicación del Iltre H. Gr. Secretario diremos que el regionalismo por respetable que pueda ser como tendencia política contra la absorción del centralismo gubernamental a juicio de esta resp. Logia no tiene razón de ser en masonería, porque si nuestra organización ha de responder al cosmopolitismo de nuestros principios, no hay para que restringir unos y otros a la medida de la pequeñez que no podría jamás estar en armonía con la grandeza de nuestras aspiraciones (...). Conste, pues, que si como catalanes y ciudadanos españoles tenemos un capítulo de cargos contra el gubernamentalismo madrileño, si la historia de este noble y laborioso país en que se levantan nuestras columnas consigna la pérdida de unas libertades arrebatadas por la fuerza [sic] y como derecho de condescendiente con el pretexto de unidad nacional, rebajando la altura de nuestras facultades y de nuestros derechos hasta ponerlos al desgraciado nivel que han de tener los sometidos a la tiranía, ya que los estadistas no comprenden la igualdad por el enaltecimiento sino por la mutilación, como masones queremos ser

41. *A la Com.* (AHNS 618-A-17).

42. Cf. J. A. FERRER BENIMELI, *op. cit.*, vol. II, ps. 20 i ss. De fet, s'hi adherí el 10-IV-1890 (cf. expedient 618-A-17).

43. A. LORENZO, *El proletariado militante*, pròleg, notes i cronologia de J. Álvarez Junco (Madrid 1974), p. 350.

hermanos de todos los masones españoles como de todos los masones del mundo sin distinción de color, creencia ni nacionalidad.»⁴⁴

Serà en el període 1883-93 que Lorenzo augmentarà de grau a la francmaçoneria. Així ens ho relata: «*A ruego de varios hb.: y para hallarme en aptitud de desempeñar cargos en Log.:. solicité el tercer grado que me fue concedido mediante el pago de los correspondientes derechos.*

»*El grado 9.º, a excitación insistente de un h.: que se ofreció a pagarme los derechos correspondientes, y aunque yo lo rebúsé obstinadamente hube de acceder por no enojar a aquel h.: que conocia mi situación profana y sabia que me era imposible distraer de mis escasos haberes la suma a que aquellos derechos ascendian.*

»*El grado 18 me fue concedido en virtud de aumento general a grados otorgado a todos hb.: auspiciados por el Gr.:. Or.:. de España.*

»*El grado 30 me lo concedió el Gran Consejo del Gr.:. Or.:. Español libre de gastos y espontáneamente, acompañando al diploma correspondiente un balaustre en que menciona mis méritos y constancia de un modo altamente honroso.*

»*Del mismo modo me hallé con el nombramiento de consejero de la orden para la legislatura de 1890 a 1894, y habiendo tenido ocasión de desempeñar varios cargos del Gr.:. Cons.:. recibí un bal.: de aquel alto cuerpo consignando un caluroso voto de gracias.»⁴⁵*

Prova això l'error d'Arbeola, que en això segueix allò expressat per Morato, en creure que Lorenzo no havia passat del grau 18, quan el mateix Lorenzo signarà com a Grau 30.⁴⁶

Afirmavem abans que hi havia un oblit evident en la francmaçoneria respecte a l'obrerisme. Certament així era, però cal puntualitzar en el sentit que almenys Lorenzo intentà des de la lògia Hijos del Trabajo canviar aquest oblit.

En ocasió d'un qüestionari tramès pel Gran Orient, la lògia Hijos del Trabajo encarregà a Anselmo Lorenzo que redactés l'opinió de la lògia respecte a les «*desdichas, desigualdades y miserias*». Lorenzo transformà les respostes en un llarg escrit, avui inèdit i en curs de publicació sota el títol de *La propiedad y el estado*,⁴⁷ escrit de la seva mà en 27 quartilles i signat com a grau 30.

En el treball de Lorenzo es fa un intent per comprometre la francmaçoneria en un cert collectivisme antiestatista: «*El tema pide una base para la propiedad del porvenir; nosotros damos, pues, esta: para los bienes naturales, la participación común; para los productos de la actividad humana, el trabajo. Bien entendido que corriendo a cargo de todos, mediante instituciones fundadas y dirigidas por la ciencia y el arte, el sostenimiento de los niños, futuros productores y el de los inválidos del trabajo por la edad y la enfermedad, como corresponde a los miembros de una misma familia.*

»*La sociedad futura ha de sustentarse, como ya hemos indicado en el curso*

44. *Contestación al manifiesto publicado por el Iltre. Gr. Maestre del Gr. Oriente Español y a la circular n.º 72 del Gr. Secretario General por la Resp.:. Ben.:. Log.:. Hijos del agosto de 1887* (Barcelona, Imp. La Academia), 4 ps. (AHNS 618-A-17).

45. *A la Com.:.* (AHNS 618-A-17).

46. Cf. J. MORATÓ, *Líderes del movimiento obrero español (1868-1921)*, pròleg i notes de V. M. Arbeola (Madrid 1972), p. 76.

47. AHNS 618-A-17.

de este trabajo sobre el respecto más alto a la libertad combinando con la satisfacción de todas las necesidades mediante una inteligente combinación de los servicios públicos sostenida por la reciprocidad, una enseñanza integral tan amplia como permitan los adelantos científicos y la aplicación de todas las aptitudes individuales.»⁴⁸

No són res més que les tradicionals idees internacionalistes.

El que és important, però, és que estaven escrites per la francmaçoneria, en un intent d'unir-la al projecte llibertari. Ignorem, però, l'acollida que va tenir entre els francmaçons.

Paral·lelament, Lorenzo s'integra de nou en la lluita obrera. Ho fa sense dubte ajudat pel grup de La Academia —especialment de la mà de Lluanas—, malgrat la seva discrepància de moltes idees de Lorenzo, i el de la Sociedad de Obreros Tipógrafos. Efectivament, Lorenzo havia ingressat a la societat obrera del seu ofici el 1885, i fou elegit responsable de la secció «professional». Altres tipògrafs vinculats a la francmaçoneria tenien també altres responsabilitats: Torrents, l'altre signant al costat de Lluanas de la memòria del Congrés Lliurepensador, ho era —juntament amb Gili i Esteve— d'Instrucción y Recreo; Canibell, de sociologia; Pellicer i Lluanas, de Relaciones.⁴⁹

De fet, la integració de Lorenzo —la rehabilitació si es vol— es produeix d'una manera pública arran d'una sèrie de conferències que sobre «socialisme» havia organitzat l'ex-ministre republicà Tutau essent dirigent de l'Ateneu Barcelonès. Hi participaren com a oradors Fernando Tarrida, Pedro Esteve, Lluanas i el mateix Lorenzo.⁵⁰

Prèviament, i a causa del fet que per presentar-se com a orador calia ser soci, pagaren la cuota d'ingrés a l'Ateneu. Ho recorda Lorenzo així: *«En abril de 1887, con motivo de haberse entablado en la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo Barcelonés una discusión sobre el socialismo moderno, una importante asociación obrera de Barcelona (tipógrafos) me nombró, en unión de otro compañero y hermano nuestro [Lluanas] para terciar en aquella discusión, pagándonos los derechos de socio del Ateneo. En mi discurso en aquellos debates tuve ocasión para defender los ideales emancipadores del proletariado y me declaré francamente masón, aprovechando una oportunidad que me ofreció la exposición de la historia de la Asociación Internacional de los trabajadores. Este hecho tiene para mí una importancia excepcional, y los resultados me hicieron disfrutar de una satisfacción inmensa. En efecto, mientras mi madre Log.º. en su primera tenida siguiente me concedió un solemne voto de gracias, acordando su inscripción en el solemne Libro de Oro y dirigiéndome una expresiva plancha laudatoria, los trabajadores mis (...) [sic] me nombraron pocos días después delegado al Congreso Obrero que se celebró en Madrid en mayo siguiente.»⁵¹*

Eren els anys d'intent de reorganització del moviment anarquista català, de la seva col·laboració a «Acracia» i «El Productor», però també de circumstàncies difícils en l'economia familiar de Lorenzo. La Academia tancaria pel

48. A. LORENZO, *La propiedad y el estado* (AHNS 618-A-17), p. 26.

49. Segons M. NETTLAU, *op. cit.*, p. 391.

50. Cf. Palmiro de LIDIA, *art. cit.*, p. 212.

51. *Al la Com.*, p. 3 (AHNS 618-A-17).

maig de 1892, però presumiblement un any abans havia entrat ja en crisi. Això explicaria les dificultats de Lorenzo, malgrat que les resolgués el 1890, que va passar a ocupar-se de «La Tramontana» a causa de la malaltia de Lluнас: «Por último, conste que coticé sin interrupción hasta julio de 1891, en que me quedé sin trabajo y expuesto a los azotes de la miseria, en vista de lo cual la Log. como una gracia, acordó exceptuarme de pago, a petición mía, pero luego propuse que la Log. aceptara los cuadernos del Diccionario Masónico que yo poseía a cuenta de cotizaciones y así lo aceptó hasta que en junio último en vista de que el jornal deficiente de que disfrutaba se había acrecentado por un suplemento de trabajo que en horas extraordinarias me proporciona algunos ingresos, declaré que empezaría a cotizar en metálico, resultando que si se dan a aquellas entregas del Diccionario todo su valor, aún me quedaria deudora la Log...»⁵²

La crisi interna de la lògia Hijos del Trabajo coincidirà (1893) amb la repressió sobre el moviment anarquista i obrer en general. Una repressió governamental que esgrimia la realitat de l'existència de grups nihilistes i violents en el si del moviment obrer (atemptat de M. de Campos, bomba del Liceu, etc.), per liquidar-lo.

Efectivament, el 16 de juliol de 1893 el Consell del Gran Orient Espanyol obrí un expedient (expedient núm. 10.424) per tal de dilucidar la responsabilitat de Lorenzo, entre altres, en uns problemes d'ordre intern que havien succeït a la lògia Hijos del Trabajo. Tot havia començat amb les constants crítiques internes, especialment esposades per la revista «Barcelona Masónica». Acabat l'expedient, pel desembre de 1893 es feren unes noves eleccions a la lògia i Lorenzo ja no hi consta.

Anselmo Lorenzo sembla que segueix la francmaçoneria almenys fins el 1895, és a dir, poc abans de la seva deportació, que significà de fet la seva desvinculació de la lògia maçònica.⁵³ El que és cert és que a partir de les execucions del 1893, de la repressió sobre el moviment obrer, o sobre revistes com «La Tramontana» (Lluнас estigué durant aquests anys diverses vegades a la presó per delictes d'impremta), o sobre els pagesos andalusos (La Mano Negra), la presència de líders anarquistes o obreristes en el si de la francmaçoneria es feia insostenible totalment.

¿Com podien estar aquests brindant en les tenides maçòniques, pel rei o pel president del consell, quan eren aquests els responsables de la ferotge repressió?

Ho exposava d'una manera gràfica «La Tramontana» poc abans de la seva desaparició: en un dibuix es representava un polític, assegut a la poltrona amb simbologia francmaçònica inclosa. A la mà una massa amb el número 33 i una bossa amb el mateix número. Damunt la taula, paperassa referent a diferents indults concedits: quarter del Bonsuccés, caporal Gironés, etc. A la paret penja un calendari amb la fatídica data dels afusellaments de Montjuïc, amb un núvol negre que diu «anarquisme». Sota, el text següent:

52. *A la Com.*, p. 4 (AHNS 618-A-17).

53. Segons Pere Sánchez, en el treball citat, Lorenzo és membre de la lògia Lealtad encara el 1914.

A la glòria del Gran Arquitecte,
meditant sobre el món y la vida,
mort violenta li causa respecte,
per ni sombra voler d'homicida.
Mes si núbols molt negres l'espanten,
fent bullirli el cervell que tortura,
las ideas llavors es decanten
y del míser la mort no es detura.⁵⁴

El personatge del dibuix era Práxedes Mateo Sagasta, president del consell i grau 33 de la francmaçoneria espanyola.

¿Acabaren aquí les relacions entre anarquistes i francmaçons? ¿O bé continuaren fins a la guerra civil, com les que tingueren socialistes i catalanistes?

Creiem que no. Però, en qualsevol cas, posteriors investigacions han de dilucidar, i encara aprofundir, el perquè d'aquestes relacions.

54. «La Tramontana» (novembre de 1893), p. 1.